

ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΥΠΕΡΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ANTONIO ROSMINI (1797-1858)

Οί αντιλήψεις του Antonio Rosmini περί της ελευθερίας εντάσσονται στην ηθική θεωρία του και, ειδικότερα, στην προοπτική της λειτουργίας της αρχής της διαλεκτικής πληρώσεως του ὄντος, πού ἐρμηνεύεται ὡς δυνατότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐνεργεῖ καὶ νὰ σχετίζεται πρὸς τὸν κόσμον κατὰ τρόπον ὥστε νὰ ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἀντικειμενικὴ μορφή, τὴν ἰδέα τοῦ ὄντος κατὰ τὴν διεξόδυσή της στὸν πραγματικὸν κόσμον, καὶ ὅσες θετικὲς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν ἠθικὴ πραγματικότητα ἀφοροῦν στὴν συνειδητοποίηση τῆς ἁρμονίας μεταξὺ ἰδεατοῦ καὶ πραγματικοῦ εἶναι. Ἡ κατὰ τὸν Rosmini ἔννοια τῆς ελευθερίας, ὅπως τὴν ἐρμήνευσε ὁ Michele Federico Sciacca¹ σημαίνει τὴν «διαλογικὴ» δύναμη τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἐπιλέγει ἀξίες ἀντικειμενικῆς, ἀξίες δηλαδὴ πού ἀφοροῦν στὴν παρουσία τῆς ἰδέας τοῦ ὄντος μέσα στὴν ἱστορία, «θυσιάζοντας», ἀλλὰ καὶ «διασώζοντας», ὑποκειμενικὰ καὶ ἀτομικὰ στοιχεῖα. Ἡ ελευθερία, ὡς κατόρθωμα ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου νὰ καταστήσει οἰκείους στὸν ἑαυτό του, νὰ κατανοήσῃ, ἀλλὰ καὶ νὰ χρησιμοποιήσῃ, τοὺς ὅρους ὑπάρξεως τοῦ «ἄλλου», ἐνθυμίζει τὴν μεταγενέστερη χαϊντεγκεριανὴ «χρόνιση» (Zeitigung) τοῦ ἀνθρώπου ὁ ὅποιος καθίσταται ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐλεύθερος ἀνακαλύπτοντας ἢ δημιουργώντας διὰ τοῦ ἑαυτοῦ του στιγμὲς ἐκλάμψεως τοῦ ἀπολύτου χρόνου.

1. Ἐλευθερία, λόγος καὶ βούληση. Οἱ σημασίες τῆς ἐννοίας τῆς ελευθερίας προϋποθέτουν τὴν ἀνθρώπινη βούληση, προϋπόθεση τοῦ ἐνεργεῖν καὶ τοῦ πράττειν. Ὡς ἐκ τούτου ἡ ἔννοια τῆς ελευθερίας εἶναι ἐξ ὁρισμοῦ τὸ ἀντίθετο τῆς δουλείας². Ἡ ἀπόλυτη ελευθερία ἀποκλείει κάθε ἔννοιαν δουλείας, ἡ ἴδια ὁμως εἶναι ἡ ἀκύρωση κάθε συνεργασίας καὶ συνυφάνσεως τῶν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν δυνάμεων πού συντελοῦν στὴν ἐνάρετη συμπεριφορὰ καὶ στὴν ἀνάπτυξη μορφῶν κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ελευθερίας. Πέρα, βεβαίως, τῆς ἀπόλυτης ελευθερίας, πρέπει νὰ θεωρήσωμε τὴν ἀνθρώπινη ελευθερία ὡς λειτουργία πού κατευθύνει τὴν βούληση πρὸς μιὰν ἐπιλογὴν³. Ἡ σημασία καὶ ὁ ρόλος τῆς ελευθερίας εἶναι στοιχεῖα προσδιοριστικὰ τοῦ

1. Π6. Michele Federico SCIACCA, *La libertà e il tempo*, Milano, Marzorati, 1965².

2. Π6. Antonio ROSMINI, *Antropologia in servizio della scienza morale*, a cura di François Evain, Roma, Città nuova, 1981, § 586.

3. Αὐτόθι, § 501.

έξωτερικευμένου διαλογισμού και της πράξεως του ανθρώπου, αφού προηγουμένως έχουν «συνεργασθῇ» πρὸς τοῦτο οἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Ἡ διττὴ αὐτὴ ἐξωτερίκευση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἐλεύθερη, μὲ τὴν σημασίαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐπιλέγει (ἄλλως, διαλογίζεται, βούλεται καὶ ἀποφασίζει), νὰ πράξει μὲ ἓναν τρόπον ὁ ὁποῖος ἄλλοτε μὲν δὲν ἀντιτίθεται πρὸς τὰ νομικὰ πλαίσια δράσεως πού θέτει μιὰ κοινωνία, ἄλλοτε ὁμως τὰ ὑπερβαίνει. Προκειμένου νὰ ἀποφευχθῇ ἡ ἀντίθεση αὐτή, προηγούνται τῆς ἐλευθέρας συγκαταθέσεως καὶ ἐπιλογῆς μεταξὺ δύο ἐπιθυμιῶν (καλῆς καὶ κακῆς), συγκαταθέσεως προσωπικῆς («consente personalmente»), ἡ αἴσθησις, ἡ ἀντίληψις, ὁ λόγος, ἡ διαμόρφωσις κρίσεων καὶ κριτηρίων πού ὁ ἄνθρωπος ἐπιλέγει διὰ τοῦ λόγου του (causa efficiente). Ἡ ἐλευθερία ὑπέρκειται τῆς βουλήσεως, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος ἐπιλέγει τελικῶς μεταξὺ τῶν κρίσεων ἐκείνην πού ταιριάζει ἐκάστοτε πρὸς τὴν πράξιν. Οἱ ἰανσενιστῆς (giansenisti) περιορίζουν τὴν λειτουργία τῆς βουλήσεως σὲ μιὰν «ὀρθολογικὴν ἐπιθυμίαν», ἐφ' ὅσον δὲν θέτουν τὴν ἐλευθερίαν ὑπεράνω τῆς βουλήσεως.

Κατὰ τὸν Rosmini⁴, ἡ βούλησις εἶναι ἐλεύθερη μόνον ὅταν εἶναι «ὁρεξὴ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ γνωσθέντος ἀγαθοῦ/ἀληθοῦς». Ἡ ἐπίγνωσις δηλαδὴ τῶν μορφῶν ἀγαθοῦ/ἀληθοῦς, πού συνυπάρχει πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῶν καὶ πρὸς τὴν συμπαθητικὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐναντὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν προσώπων πού ἐκφράζουν τὸ ἀγαθόν, τὸ ἀληθές, τὸ ὡραῖον, συνιστᾷ τάσιν τοῦ προσώπου πρὸς πραγμάτωσιν τῶν τριῶν αὐτῶν ἰδεῶν ἢ ἀξιῶν, μὲ ἄλλους λόγους συνιστᾷ τὴν ἐλευθερίαν του: ἐλευθερία μετὰ λόγου καὶ ἐλευθερία πρὸς τὸ ἀγαθόν, τὸ ἀληθές, τὸ ὡραῖον.

Ἡ βούλησις δύναται νὰ εἶναι φυσικὰ ἐλεύθερη, δὲν ταυτίζεται ὁμως πρὸς τὴν ἐλευθερίαν. Στὴν καθημερινὴ κοινωνικὴ πρακτικὴ διαπιστώνονται ἐκδηλώσεις αὐθόρμητης συμπεριφορᾶς καὶ ἐκδηλώσεις ἀπελευθερώσεως (ἀπαλλαγῆς) ἀπὸ τὴ βία καὶ ἀπὸ παντοῖες «ἀνάγκες». Στὴν πρώτη περίπτωσι, ἡ αὐτοβουλία σημαίνει πὼς ὁ ἄνθρωπος «δὲν αὐτοπαρατηρεῖται καὶ δὲν παρατηρεῖ», δηλαδὴ δὲν βούλεται ἐσκεμμένως. Στὶς ἄλλες δύο περιπτώσεις βούλεται μὲ τὴν προοπτικὴν τῆς συζητούμενης καὶ, συνεπῶς, ἀπειλούμενης ἀπὸ ἐξωτερικὰς αἰτίες μορφῆς ἐλευθερίας. Ὁ Rosmini ἰσχυρίζεται πὼς ἐλεύθερος εἶναι ὁ ἄνθρωπος πού τελικῶς, χάριν στὴν ἀσκήσιν, ἐπιτυγχάνει νὰ κυριαρχεῖ ἐπὶ τῶν παθῶν του, νὰ ἐλέγχει τὴν ἐπίδρασιν ἐξωτερικῶν παραγόντων ἐπὶ τῆς συμπεριφορᾶς του καὶ νὰ ἐπιλέγει ἱεραρχικῶς «πράγματα πού τὰ ἔδωκε ἡ θεία χάρις». Ἡ ἐλευθερία εἶναι δύναμις καὶ ὄχι ἐνέργεια, εἶναι θεμέλιον καὶ δύναμις πρὸς βούλησιν. Ὁ ἄνθρωπος ἐνεργεῖ ἐλευθέρως, ὡς ὑποκείμενον πού κατέχει μιὰν δύναμιν ἀντικειμενικὴν, ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν γιὰ νὰ ἐπιλέξῃ μεταξὺ δύο πράξεων προκειμένου νὰ πραγματοποιήσῃ ὅ,τι βούλεται. Ἡ ἐλευθερία ἐπιλογῆς πού ἔχει δὲν ἀνήκει στὴν ἀναγκαίαν καὶ ἀντικει-

4. Αὐτόθι, §§ 587-593.

μενική αυτή δύναμη, αλλά στην αρχή που ήδη έχει συσταθῇ ἀπὸ τὴν ἀντικειμενική δύναμη καὶ τὶς ὑποκειμενικὲς κλίσεις, ροπὲς καὶ ἐπιδιώξεις. Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐπιλέγειν (*principio ellegente*) ἰσοῦται πρὸς τὸν λόγο καὶ τὶς δύο ἐπιθυμητὲς πράξεις, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία συνάδει πρὸς τὸν νόμο, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἄλλη.

Ἡ ἐλευθερία ἐμφανίζει συνεπῶς δύο ὄψεις κατὰ τὴν γέννησή της, καὶ εἶναι ἀναγκαία καὶ πρωταρχικὴ αἰτία, δύναμη ἐσωτερικὴ, ἀπηλλαγμένη ἀπὸ τὴν ἐπίδραση κάθε ἐξωτερικῆς δυνάμεως, γιὰ νὰπραχθῇ τόσο ὅ,τι εἶναι ἄξιο νὰπραχθῇ, καὶ νὰἀποφευχθῇ ὅ,τι εἶναι ἀνάξιο. Ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἀφορᾷ στὸ ἔλλογο ὃν που ἐκ φύσεως (*per sua natura*) διαθέτει τὴν ἰδέα τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ, τὴν ὁποίαν τὸ κακὸ δὲν δύναται ἀφ' ἑαυτοῦ ν' ἀλλοιώσει. Ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς θεμελιώνεται ἡ ἐννοία τοῦ καταλογισμοῦ εὐθυνῶν σὲ κάθε ἄνθρωπο, ἀναλόγως τῆς πράξεως που αὐτὸς ἐπιλέγει⁵.

2. Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας. Χρῆση καὶ κατάχρηση τοῦ ὅρου. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις ἡ χρῆση τοῦ ὅρου «ἐλευθερία» (σὲ σχέση πρὸς τοὺς ὅρους «δουλεία» καὶ «βούληση») ἀποκαλύπτει τὴν διαφορετικὴ σημασία⁶ που προσλαμβάνει ἡ ἐσωτερικὴ μορφή τῆς ἐλευθερίας, ἡ πρωταρχικὴ, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὶς ἐξωτερικὲς μορφές της. Μὲ τὴν σημασία τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν, ἡ ἐλευθερία προσδιορίζει μεταφορικῶς τὴν δυναμικὴ, τὴν προτεραιότητα ἐννοιῶν καὶ καταστάσεων συνυφασμένων πρὸς τὴ βούληση καὶ πρὸς τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων· ἔτσι ἀποδίδεται τὸ περιεχόμενο αὐτῶν τῶν ἐξωτερικῶν μορφῶν ἐλευθερίας. Αὐτὸ δηλώνεται διὰ τῶν προτάσεων: (α) «ἡ βούληση τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἐξηρητημένη ἀπὸ μίαν αὐστηρὴν ἰδεολογία καὶ ἀπελευθερωμένη ἀπὸ κοινωνικοὺς ὅρους»· ἢ, τὸ ἀντίθετο: (β) «ἡ βούληση εἶναι ἐξηρητημένη ἀπὸ τοὺς κοινωνικοὺς ὅρους καὶ ἐλεύθερη ἀπὸ μίαν αὐστηρὴν ἰδεολογία»· ἢ, τέλος, (γ) «ἡ βούληση εἶναι ἐλεύθερη νὰ κλίνει πρὸς μίαν αὐστηρὴν ἰδεολογία ἢ πρὸς ὅρους κοινωνικοὺς».

Ἡ σημασία τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας περιορίζεται, συρρικνώνεται, καὶ πέραν ἐνὸς σημείου, συνδυάζεται πρὸς ἄλλον ὅρο: «κάποιος δύναται νὰ εἶναι νομικῶς ἐλεύθερος, στὴν πραγματικότητα ὅμως ἐξηρητημένος, ἢ τὸ ἀντίθετο· ὡσαύτως εἶναι δυνατόν, νομικῶς καὶ πραγματικῶς, νὰ μὴν εἶναι ἐλεύθερος»· ὁμοίως, «ἡ βούληση ὑποτάσσεται στὸν νόμο, ἄλλοτε μὲ νομικὰ κριτήρια, ἄλλοτε μὲ πραγματικὰ καὶ ἀντικειμενικὰ καὶ ἄλλοτε μὲ διττά». Οἱ μορφὲς ἐλευθερίας που ἀναφέραμε δείχνουν πῶς ἡ ἐλευθερία ἄλλοτε ἀποτελεῖ ἔκφραση τῆς διανοητικῆς βουλήσεως, ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ λόγου (ἀρχὴ τοῦ ἐπιλέγειν που βασίζεται στὴν ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου) καὶ ἄλλοτε αἰχμαλωτίζεται καὶ φυλακίζεται ἀπὸ ὑποκειμενικῶς νοούμενα

5. Αὐτόθι, §§ 603-605.

6. Αὐτόθι, §§ 594-601.

«συμφέροντα» ἢ ἀπὸ ἐξαναγκασμούς, ὅποτε χρησιμοποιεῖται ὡς λέξη καταχρηστικῶς ἢ μὲ σχῆμα ὀξύμωρο. Ἡ ἀθωότητα εἶναι ἐλευθερία ἀπὸ τὸ κακό, εἶναι βούληση θεϊκή, δηλαδή αὐθεντική παρουσία καὶ ἐκδήλωση τῆς φορᾶς πρὸς τὸ ἠθικὸ φυσικὸ ἀγαθὸ, προϋπόθεση διαμορφώσεως τῆς ἠθικῆς κρίσεως καί, περαιτέρω, ἀσκήσεως τῆς φυσικῆς ἀρετῆς.

Ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως εἶναι ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν ἐγωϊσμό καὶ τὰ πάθη· εἶναι τὸ δίκαιο, οἱ ὑποχρεώσεις πὺν ὑπαγορεύει ἡ συνείδηση, ὥστε ὁ ἄνθρωπος νὰ αὐτοπεριορίζεται καὶ νὰ προστατεύεται, καὶ μάλιστα σὲ συνδυασμὸ πρὸς τὸν σεβασμὸ τοῦ πρὸς τοὺς νόμους, ὥστε νὰ ζῇ καὶ νὰ πράττει δίχως τὸν φόβο τιμωρίας ἐξ αἰτίας ἀκούσιας ἢ ἐκούσιας ἐκ μέρους τοῦ διαπραχθείσης⁷ ἀδικίας.

Ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἀποχρῶντος λόγου τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν αἰτίων πὺν προσδιορίζουν πρωτίστως τὶς πνευματικὲς λειτουργίες καὶ δευτερευόντως τὶς πράξεις τῆς νοούσης συνειδήσεως, ἐκδηλώνεται ὡς ἀνάγκη, μὲ τὴ σημασία τῆς ἐμφύτου τάσεως νὰ ἐξαρτηθοῦν φυσικῶς καὶ ἐλευθέρως ἡ σύλληψη καὶ ἡ ἐκτέλεσις τῆς πράξεως ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς τελειότητος. Ἡ τελευταία ἐγγυᾶται καὶ τὴν ἠθικὴν ἐλευθερία κατὰ τὴν πράξιν, μὲ τὴν σημασία τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος τείνει ἐφεξῆς νὰ ὑλοποιήσῃ τὴν θεϊκὴ ποιότητα πὺν συνέλαβε ὡς ἀποχρῶντα λόγον τῶν πράξεων τοῦ. Ἡ ἀνωτέρω ἀναζήτησις ὁδηγεῖ στὴν διὰ τοῦ λόγου παγίωσις ἑνὸς ἠθικοῦ νόμου⁸ (μέρους τοῦ φυσικοῦ νόμου), ἀνεξάρτητου ἀπὸ τοὺς ἐξωτερικοὺς παράγοντες τῆς γενέσεως καὶ τῆς ἐκτέλεσεως τῆς πράξεως, καὶ στὴν προστασία τοῦ ἀνθρώπου ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἀπερίσκεπτη καὶ ἄκριτη ἐμπλοκὴ τοῦ στὸ πεδίο δράσεως αὐτῶν τῶν παραγόντων. Ἡ προστασία αὐτὴ νοεῖται ὡς φυσικὴ καὶ ἠθικὴ ἐλευθερία. Ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν ἔχει εἰσέτι καταστῆ δίκαιο, μὲ τὴν καθιερωμένην σημασία τοῦ ὅρου, γιατί ἡ ἔννοια δίκαιο ἐμπεριέχει καὶ τὶς ἔννοιες τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἰσχύος πὺν προεξάρχουν τῶν σχέσεων μεταξὺ ἀνθρώπων. Προηγεῖται ἡ γένεσις τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Συνεπῶς, ἡ γενικώτερη ἰσχὺς τῶν νόμων (τὸ δίκαιο) νοεῖται πλέον ὡς προστασία τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ τῆς καλλιέργειας τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου συνεπάγεται, κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς, τὴν σχέση μεταξὺ ἰδεατοῦ καὶ πραγματικοῦ εἶναι. Ἀπὸ τὶς δυὸ αὐτὲς μορφές τοῦ εἶναι προκύπτει ἡ ἠθικὴ μορφή πὺν εἶναι ἡ ἐλευθερία: φυσικῶς δημιουργεῖται μία αἰτιώδης (ἀναγκαία) σχέση καὶ συνάφεια μεταξὺ ἀφ' ἑνὸς τῆς διαχύσεως τῆς πρώτης αἰτίας στὰ πραγματικὰ ὄντα καὶ στὴν νοοῦσαν συνείδηση, καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς διατηρήσεως τῆς ἰσχύος τῆς αἰτίας στὸν πραγ-

7. Π6. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Filosofia del Diritto*, a cura di Rinaldo Orecchia, 6 τομ., Padova, Cedam, 1967-69, τ. 1, σ. 224, §§ 184 κ. ἐξ.

8. Π6. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Teosofia*, a cura di Maria A. Raschini, 2 τομ., Milano, Marzorati, 1967, τ. 2, σ. 721.

ματικό κόσμο. Ἡ αἰτία παράγεται *φυσικῶς καὶ ἀναγκαίως*, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη νόηση, ἔχει ἀνάγκη ἀπὸ τὴν παραγωγή λόγων προκειμένου νὰ ἐκπληρωθῇ· τὸ ὄν ὁμῶς, στὸ ὁποῖο ἡ πραγματικὴ αἰτία φανερῶνεται καὶ γίνεται συλληπτὴ ὡς νόμος, σὲ καμμιά περίπτωση δὲ συλλαμβάνει τὴν ἐνέργεια, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο *θέλησε καὶ φανέρωσε ἀφ' ἑαυτοῦ* τὴν ἀρχὴ τοῦ νοεῖν καὶ τοῦ εἶναι. Ἡ ἐνέργεια εἶναι ἐλεύθερη, μὲ τὴν σημασία τοῦ ὅτι εἶναι βούληση πρὸς ἀποκάλυψη τοῦ ἰδεατοῦ, τῆς ἁρμονίας τοῦ κόσμου, ποὺ εἶναι ἄπειρη, ὅσο ἄπειρη εἶναι καὶ ἡ ἐλεύθερη ἐνέργεια τοῦ ὄντως ὄντος, ἀλλὰ καὶ ἠθική, ὡς προσχεδιασμένη (προδιατεταγμένη).

Κατὰ τὸν Rosmini, ὡς πρόσωπον ὁ ἄνθρωπος εἶναι φορέας αὐτῆς τῆς ἀρχῆς ποὺ ὁ ἴδιος ἀποφασίζει, θέλει ἢ ὄχι, νὰ τὴν ἐφαρμόσει ἐλευθέρως. Ὡς ἐκ τούτου, ὁ ἄνθρωπος εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐνεργεῖ ἐλεύθερα, ὅταν ὁμῶς ἐνεργεῖ μέσῳ κάποιου πράγματος (ἐργαλείου), τίθεται τὸ θέμα τῆς ἐλευθέρης μέχρι κάποιου σημείου χρήσεώς του. Ὅλα τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ λαμβάνουν δύο μορφές ποὺ ἀποτελοῦν καὶ τὴν βάση γιὰ τὴν περαιτέρω ταξινόμησή τους: τὴν μορφή τῆς ἐλευθερίας τῆς χρήσεως τῶν διαθέσιμων δυνατοτήτων καὶ τὴν μορφή τῆς κυριότητος ποὺ προσδιορίζεται ἀπὸ δύο ὅρους: ἐκεῖνον ποὺ ἔχει τὴν κυριότητα καὶ ἐκεῖνον ποὺ ἀνήκει κάπου⁹.

Πρέπει ἐξ ἄλλου νὰ διακρίνουμε¹⁰ τὰ *φυσικὰ δίκαια* ποὺ συσχετίζονται πρὸς τὴν ἔμφυτην ἐσωτερικὴ ἐλευθερία καὶ πρὸς τὴν *σχετικὴ νομικὴ ἐλευθερία* ἡ ὁποία θεμελιώνεται, ὅπως ἐξηγήθηκε προηγουμένως, ἐπὶ τῆς πρώτης, *δίχως ὁμῶς καὶ ν' ἀνάγεται σ' αὐτήν*, καὶ ποὺ ἀφορᾷ σὲ κρίσεις περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, σ' ἐπὶ κτήτες συνήθειες καὶ σὲ ἐπιλογές. Ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου *κατὰ τὴν χρῆση* τῶν πραγμάτων, δὲν περιορίζεται οὔτε ἀπὸ τὸν ἴδιον οὔτε ἀπὸ τὴ φύση ἐκάστου πράγματος. Ἀντιθέτως, οἱ πράξεις του περιορίζονται ἀπὸ πράξεις ποὺ προηγούνται ἢ ποὺ ἔπονται τῶν πράξεων τοῦ ἰδίου.

3. Οἱ μορφές τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐλευθερία καὶ τὸ δίκαιον τοῦ διδάσκειν καὶ διδάσκεσθαι¹¹, καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς ἀναζητήσεως καὶ γνώσεως τῆς ἀληθείας προηγούνται κάθε πολιτειακοῦ δικαίου καὶ νόμου. Ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία εἶναι σ' ὠρισμένες περιπτώσεις ἀντίθετη πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀνοχῆς καὶ τῆς τῆς ἀνεξιθρησκίας: ἡ πρώτη σημαίνει ἄσκηση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων χωρὶς τὸν περιορισμὸ τοῦ νόμου, ἐνῶ ἡ δεύτερη σημαίνει παραβίαση καὶ κατάργηση αὐτῶν χωρὶς νὰ τίθεται θέμα προσφυγῆς στὴν δι-

9. *Αὐτόθι*.

10. Πῆ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Filos. del Diritto*, τ. 1, σσ. 199 κ. ἐξ., §§ 89-92, §§ 246-254, καὶ §§ 266-276 τ. 2, σ. 294, § 432, καὶ σσ. 345-346, §§ 659-664.

11. Πῆ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Opuscoli politici*, a cura di Gianfreda Marconi, Roma, Città Nuova. 1978, κεφ. I ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Sulla libertà dell'insegnamento*, a cura di M.A. Raschini, Roma, Japadre ed., L'Aguila, 1987.

καιοσύνη, συνεπαγομένης κύρωσιν. Ἡ πολιτική ἐλευθερία δὲν θεμελιώνεται ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, ἀλλὰ μὲ ὀρθολογικὸν τρόπο συγκροτεῖ τὸν πυρῆνα περὶ τὸν ὅποιον ὀργανώνεται ἓνα τυπικὸ σύστημα δικαίου, κατὰ τὸ ὅποιο στὸν καθέναν ἐπιτρέπεται ἡ μεγαλύτερη ἐλευθερία σ' ὅλες τὶς ἐκφάνσεις τῆς ἀτομικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ὥστε νὰ ἐκμηδενίζονται οἱ πιθανότητες ἐπικρατήσεως τοῦ δικαίου τοῦ ἰσχυροτέρου ἢ τῶν ὀλίγων ἢ καὶ συγκρούσεων μεταξὺ δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν.

Στὸν κοινωνικὸ βίον ἰσχύει τὸ ἐξῆς ἀντιφατικό: «εἴμαστε δοῦλοι στοὺς νόμους ὥστε νὰ ζοῦμε ἐλεύθεροι». Ἡ ἀντιφατικότητα αὕτη ἀμβλύνεται ὅταν θεωρήσωμε τὴν κοινωνικὴ δικαιοσύνη ὡς ἀποτέλεσμα (α) ἀσκήσεως τῆς ἀρετῆς, (β) γνώσεως τῆς ἀληθείας καὶ (γ) ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἐλευθερίας. Ἡ παιδεία αὕτη στοχεύει στὴν συνειδητοποίηση τοῦ ὅτι ἂν τὰ μέλη μιᾶς κοινωνίας γνωρίσουν ἀφ' ἑνὸς τὰ κοινὰ ἀγαθὰ, ὕλικά καὶ πνευματικά, στὰ ὅποια ὅλοι ἐξ ἴσου συμμετέχουν διὰ τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς ἀπολαύσεως τῶν, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μέτρο, τὸ ὄριο συμμετοχῆς τους (μεθέξεως), τότε θὰ εἶναι κοινωνικῶς εὐτυχισμένα. Ἀφοῦ λοιπὸν ἡ φύσις τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων ὑπαγορεύει τὰ μέτρα καὶ τὰ ὅρια τῆς κοινωνικοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου, τότε ἡ ἀτομικὴ καὶ ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία του δὲν θίγεται, καθόσον ὁ ἴδιος ὑπηρετεῖ καὶ σέβεται ἀλήθειες διαχρονικῆς, αἰώνιες, ποὺ ἐγγυῶνται τόσο τὴν κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴν ἐλευθερία, ὅσο καὶ τὴν προσωπικὴν ἀνεξαρτησία καὶ ἀκεραιότητα, ἐξωκοινωνικὴν, ἔστω, ὅχι ὁμῶς καὶ ἀντικοινωνικὴν.

Ἡ κοινωνικὴ καὶ πολιτικὴ δικαιοσύνη¹² καὶ ἐλευθερία ἐμπεδώνονται καὶ μετασχηματίζονται σὲ κοινὴ γνώμη, διὰ τοῦ τύπου. Ὁ τύπος, χάρις στὴν ἐλεύθερη δημόσια συζήτηση, ἐκτονώνει τὶς διαφορῆς, συντελεῖ στὴν ὥριμαση καὶ στὴν ἑναρμόνιση ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων κοινῆς παραδοχῆς, προλαμβάνει ἀνοικτὲς συγκρούσεις καὶ διαμορφώνει τὸ δυναμισμό τῆς γλώσσας. Παραμένει ὁμῶς τὸ πρόβλημα τῆς πλάνης, τῆς προκαταλήψεως καὶ τῆς προλήψεως τῶν ἀτομικῶν συνειδήσεων, ἐφόσον ἡ κοινὴ γνώμη διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς ἀλήθειες τῆς συγκεκριμένης ἐποχῆς καὶ τῶν συγκεκριμένων ἀνθρώπων. Ἀντιθέτως, ὅταν ὁ τύπος συνειδητῶς ἀνθίσταται καταστέλλοντας τὴν ἀδικία καὶ τὰ δεινὰ ποὺ ἐπιφέρει ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κακοῦ σὲ συγκεκριμένη ἐποχὴ καὶ σὲ συγκεκριμένους ἀνθρώπους, τότε ὁ σοφιστικὸς τρόπος ἀντιμετωπίσεως τῶν κοινωνικῶν ζητημάτων περιορίζεται καὶ ὁ κοινωνικὸς λόγος συγκλίνει πρὸς τὸν ἀτομικὸ λόγο, μὲ τὸ φῶς τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας.

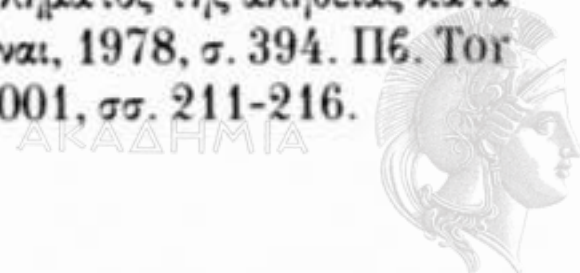
4. Ἐλευθερία καὶ αἰτιότης. Ὁ Rosmini θέτει ἐπίσης τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευ-

12. Π6. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Filos. del Dir.*, τ. 2, σ. 264, § 311 τ. 5, σ. 1205, § 1587, καὶ σσ. 1406 κ. ἐξ., §§ 2102 καὶ ἐξ.

θερίας ἐν σχέσει πρὸς τὴν δημιουργίαν τοῦ κόσμου καὶ πρὸς τὴν αἰτιότητα¹³. Στὴν πνευματοκρατικῆς ἀντιλήψεως ὑπαρξιακὴν ἐνόραση τῆς πρώτης ιδέας τοῦ ὄντος, κατὰ τὴν ὁποίαν ἡ ψυχὴ ἐγκολπώνεται τὸν λόγο τῆς ἀντικειμενικῆς ἢ ιδεατῆς πραγματικότητος, ὑποφώσκει ἡ ἔννοια τῆς ἐλεύθερης βουλήσεως, μὲ τὴν σημασίαν τῆς δυνατότητος συγκαταθέσεως σὲ ὅ,τι, ὡς γνωστικὴ ἀρχικότης, ἔχει ἐγκαθιδρυθῆ ἀπὸ τὸ δημιουργὸ πού εἶναι ἡ τέλεια καὶ ἀπόλυτη ἔκφραση βουλήσεως καὶ ἐλεύθερης ἐνέργειας καὶ δράσεως ἐντὸς μας καὶ ἐντὸς τοῦ σύμπαντος. Ἡ δημιουργία τοῦ σύμπαντος στηρίζεται στὴν προϋπόθεση τῆς ὑπάρξεως δημιουργικῆς ἐνεργείας πού εἶναι ἐλεύθερη αἰτιότης διαχεόμενη στὸ σύμπαν, κατευθυνόμενη, ἀλλὰ ὄχι καὶ περιοριζόμενη, ἀπὸ τὴν σοφία τοῦ δημιουργοῦ στὰ δημιουργήματα. Κάθε δημιουργήμα ἀναπτύσσει πρὸς τὸν δημιουργό του ἀναγκαῖες σχέσεις. Στὸ ἐπίπεδο συνδέσεως ἀνθρώπου καὶ δημιουργοῦ ἐγκαθιδρύεται μία ἀναγκαῖα ἠθικὴ σχέση (ἔξις) πού συνιστᾷ τὸν ἀναγκαῖον ὅρον ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ ὁ ὅρος αὐτὸς ἀποβαίνει ἀναγκαῖος ὡς ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ὑπαρξὴ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς στὸν Θεὸ ὁ ὅποιος προνοεῖ περὶ τοῦ τρόπου ὑπάρξεως κάθε ὄντος. Γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἡ μεταφυσικὴ ἀρχὴ εἶναι μὲν ὁ ἀναγκαῖος σύνδεσμος τῆς νοήσεως καὶ τῆς βουλήσεώς του πρὸς τὸ ἄπειρον τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀνθρώπινη ὁμως βούληση εἶναι ἐλεύθερη, ὅπως ἐδείχθη ἤδη, νὰ ἀναπτύξει μετὰ τοῦ λόγου σχετικὴν ἐνέργεια διαφορετικὴν ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, καθόσον ἡ δυνατότης ἀναπτύξεως ἐνεργείας δὲν ἀντιστοιχεῖ πρὸς μιὰν πραγματικὴ φυσικὴ δύναμη, ἐννοούμενην ὡς συνέχειαν τῆς θεϊκῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας, ἀλλ' ἀποτελεῖ μιὰν δυνατότητα *a posteriori* σὲ σχέση πρὸς ἐκείνην. Ἐξ ἄλλου, ἡ θεϊκὴ δημιουργικὴ ἐνέργεια παράγεται τόσον ὡς πρὸς τὸ Ἕνα ὅσον καὶ ὡς πρὸς τὰ πολλὰ. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἐνδεχόμενο ἀφορᾷ στὸν τρόπο κατὰ τὸν ὅποιον κάθε νοῦς διαμορφώνεται, ὥστε νὰ δύναται ἐλεύθερα νὰ διοχετεύσει τὸν πρῶτο φωτισμὸ σὲ ἄλλα ὄντα ἢ νὰ διαγνώσει τὸ κοινὸ τέλος πού ἀπὸ τὴ φύση τοῦ ὁ ἄνθρωπος ποθεῖ νὰ γνωρίσει. Ὅπως ἀναφέρει ὁ Ε. Μουτσόπουλος σὲ σχέση πρὸς τὴν πνευματοκρατία τοῦ Rosmini καὶ τοῦ Π. Βράϊλαν-Ἀρμένη, «ἐὰν ἡ συνείδησις εἶναι ἱκανὴ ὅπως καταστήσῃ ἀντικειμενικῶς ἔγκυρον τὴν ὑποκειμενικὴν ἐνόρασιν τοῦ ὄντος, θὰ πρέπη ὡσαύτως νὰ εἶναι ἱκανὴ, ὅπως ὑποκειμενικῶς σταθεροποιήσῃ τὴν ἀντικειμενικὴν παρουσίαν τοῦ κόσμου τὸν ὅποιον συλλαμβάνει ὡς συσχετιζόμενον πρὸς τὸν Θεόν, ὁμοῦ μετὰ τοῦ ὄντος, μέσῳ τῆς ἀρχῆς τῆς αἰτιότητος»¹⁴. Στὸ πλαίσιο τῆς σχέσεως τῆς ἐλευθερίας πρὸς τὴν αἰτία τῆς δημιουργίας, πρέπει νὰ τονισθῇ

13. Π6. ΤΟΥ ΑΙΤΟΥ, *Teos.*, τ. 1, σ. 25, § 51 τ. 1, σσ. 406 κ. ἐξ., §§ 1041 κ. ἐξ., καὶ τ. 2, σσ. 552, κ. ἐξ., §§ 1360 κ. ἐξ. Ἐπίσης *Antropol.*, § 564 κ. ἐξ.

14. Π6. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ ὄντολογικὴ θεμελίωσις τοῦ προβλήματος τῆς ἀληθείας κατὰ τὸν Π. Βράϊλαν-Ἀρμένην, *Φιλοσοφικοὶ Προβληματισμοί*, τ. 2, Ἀθῆναι, 1978, σ. 394. Π6. ΤΟΥ ΑΙΤΟΥ, *La liberté, immanence de la transcendance*, *Philosophia*, 31, 2001, σσ. 211-216.

πώς τὸ πρόβλημα δὲν τίθεται ὡς πρὸς τὸν τρόπον ὑπάρξεως τῆς αἰτίας, ἀλλ' ὡς πρὸς τὸν τρόπο παραγωγῆς ἀποτελεσμάτων τῆς ἐνεργείας της. Μὲ τὸ χάρισμα τοῦ λόγου, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ ἀπόρροϊαν τῆς ὑπὸ τοῦ ἀπολύτου δημιουργίας του, ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὴν ἐλευθερία καί, συνεπῶς, τὴν δυνατότητα νὰ ἐπιλέγει. Ἐν τελευταία ἀναλύσει, κατὰ τὸν Rosmini ἐλευθερία καὶ βούληση καθιστοῦν τὸν ἄνθρωπο δημιουργὸν κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Ὁ λόγος διασώζει καὶ προστατεύει τὴν δυναμικὴ παρουσία τοῦ ἀνθρώπου μέσα στὸ σύμπαν.

E. ΜΑΡΓΑΡΙΤΟΥ-ΑΝΔΡΙΑΝΕΣΗ
(Ἀθῆναι)

THE AMBIGUITY OF FREEDOM ACCORDING TO ROSMINI (1797-1858)

S u m m a r y

Freedom, as a Rosminian metaphysical principle, precedes will, *but* sensation, perception and knowledge of the truth and the good, and the «informed willingness» to chose and utilize the cognitive experience precede the free consent. Free will (unconditional freedom) is not intentional; *on the contrary*, freedom is the driving force in the *instrumental acting/trying* to «hit a target» and concerns the *principle of choice* (reason and will). It is obviously a logically *sufficient condition* of operative capacity for choice (to perform a voluntary act). The terms freedom/liberty are used with several meanings, sometimes in the literal sense, sometimes in a strict sense: *free from fear, desire and violence; liberty of conscience / of speech / of the press; freedom of religion / religious tolerance*. Moral law, considered as part of natural law, is founded on reason and secures individual liberty and free-enterprise system.

Moral liberty can be realized as an agent's achieving mastery over himself with respect to laws, so that man *chooses* to put something to *good use*. The term «causality of the creation» is to refer to the universal and intelligible order of truth; the term «voluntary act», to a form of higher operation of the rational soul, produced by special creation when man as mind, soul and body, is *sufficiently developed* to receive and transfer God's grace. God establishes man as a creator in his own image. Man's reason and will preserve the forms of his freedom in the world.

Helen MARGARITOU-ANDRIANESSI
(Athens)